

ÉSZAK ISTENEI A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN?

A SKANDINÁVIAI BRAKTEÁTÁK

Kiss P. Attila

A sutton hooi előkelő sírjából előkerült 7. századi sisak másolata, melyen Wodan kultuszával összefüggésbe hozható jelenetek láthatóak

22

Az ún. háromalakos brakteáták, melyeken feltehetően Baldr meggyilkolása látható

A frankfurti dóm alatt nyugvó előkelő lány viseletének rekonstrukciója (7–8. század fordulója), nyakában brakteátákkal

A vallástörténeti kutatás számára komoly problémát jelent egy-egy írott kultúrával nem rendelkező társadalom hiedelemvilágának és istenképzeteinek rekonstrukciója. Az ókor és kora középkor germán nyelvet beszélő csoportjainak a különböző magas kultúrákkal (így a görögökkel vagy a rómaiakkal) vívott fegyveres harcainak ismertetése mellett az antik szerzők révén megörökítésre került a barbárok hitvilága is. Ezek a tudósítások azonban sok esetben egyfajta szűrőn mentek keresztül, hiszen a görög és latin nyelven író szerzők gyakorta saját isteneikhez hasonló rendszerbe próbálták meg a germánok által tisztelt mitikus alakokat is beilleszteni. Igen komoly problémát és kihívást jelent a kutatás számára az a jelenség is, hogy a belső keletkezésű, a saját kultúrát megőrkítő leírások igen kések. A germán kultúrkör kozmológiájára vonatkozó belső keletkezésű munkák (az *Eddák*) a 12–13. században íródtak, amikor már a korábbi vad vikingek leszármazottjai is a keresztény hitet vallották.

Eddáknak nevezzük a 12–13. században Izlandon lejegyzett északi istenekkel és hősökkel (pl. a *Nibelung-ének* Sigfridje) foglalkozó történeteket. Maga a szó pontos jelentését eddig nem sikerült megfejteni, több lehetséges megoldás is kínálkozik magyarázatára ('dédanya', 'nő', 'költészet'). Alapvetően két *Eddát* különböztethetünk meg: a verset és prózait. A verses *Edda* egyes darabjai feltehetően még a 9–10. században keletkeztek (ilyen pl. a *Jósnő szava*), de már csak a 13. században jegyezheték le őket. A prózai *Edda* esetében ismerjük magát a szerzőt is, aki a 12–13. században élt polihisztor, Snorri Sturluson (1178–1241) volt. Érdekességnek tekinthető, hogy Snorri művét alapvetően tankölteménynek szánta, mégis a későbbi kutatás számára a germán mitológia kincseshányójává vált. Az *Eddák* jelentik a korai germán és skandináv kultúrkör istenképzeteinek legteljesebb összefoglalását, azonban esetükben mindenképpen számolnunk kell a kereszténység erőteljes hatásával is.

Sajnálatos módon a korábbi szakmunkákban sok esetben az ezekben olvasható történetek szereplőit mindenfajta változtatás nélkül megpróbálták sokkal korábbra, a népvándorlás korába is átültetni. Természetesen az *Eddákból* ismert mitológiai elemek egy része – ha más formában is – már a korai időszaktól kezdve létezhetett, amire több, a lejegyzések megszületése előtt több száz évvel korábban készült képi ábrázolás is utal. Az antik és kora középkori szűkszavú és gyakorta „ismét és ismét visszatérő motívumokra” épülő leírások mellett szerencsés módon több, a 4–7. században született képi ábrázolást is ismerünk, melyek java része ékszerek és fegyverek díszeként maradt fent. Az írás nélküli kultúrában ezek az ábrázolások nagyon gyakran egy különálló közvetítő csatornaként funkcionáltak, melyek a hitvilág, azaz az adott közösség identitásrendszerének egyik meghatározó elemének részét is képezhették. A képi jelenetekkel díszített tárgyak ugyanakkor a társadalmi reprezentáció kifejezői is lehettek.

Az 5. század második felében a skandináviai területeken kialakult egy egyedi tárgytípus, melyet a szakirodalom már a 19. század kezdete óta brakteátának (latin *bracteata* – 'érem') nevezett. Az aranyból és ezüstből készült tárgyak gyakorlatilag kerek érmék voltak, melyeknek csak az egyik oldalán volt kép, s egy függesztőfüllel is ellátták őket. A tárgytípus alapformája a késő császárkori császárportrés pénzekből alakult ki (ezeket a Római Birodalom feltehetően az egyes barbaricum szövétségeinek elismerés gyanánt küldte el). A legkorábbi példányok tehát még a profilból ábrázolt római uralkodók arcával díszített érméket utánozták. A mediterrán kapcsolatok azonban olyan szívósnak mutatkoztak, hogy gyakorta még a későbbi darabok ábrázolásain is felfedezhetők. Ezeket a vezetőik presztízsük és a rómaiakkal ápoló kapcsolataik kifejezéséül a nyakukban hordva viselték. Az idő előrehaladtával azonban a császárok képeit és a medalionokon látható antik ábrázolásokat a skandináviai ötvös mesterek a saját kultúrájuk igényei szerint kezdték el átalakítani. A motívumok egy részét megtartották, de már önálló elemeket is illesztettek hozzájuk, melyek feltehetően összefüggésben lehetnek az északi csoportok vallási képzeletével is (erre utalhatnak a tárgyakon található mágikus rúnafeliratok is).

A várpalotai 21. sír arany B típusú brakteátája

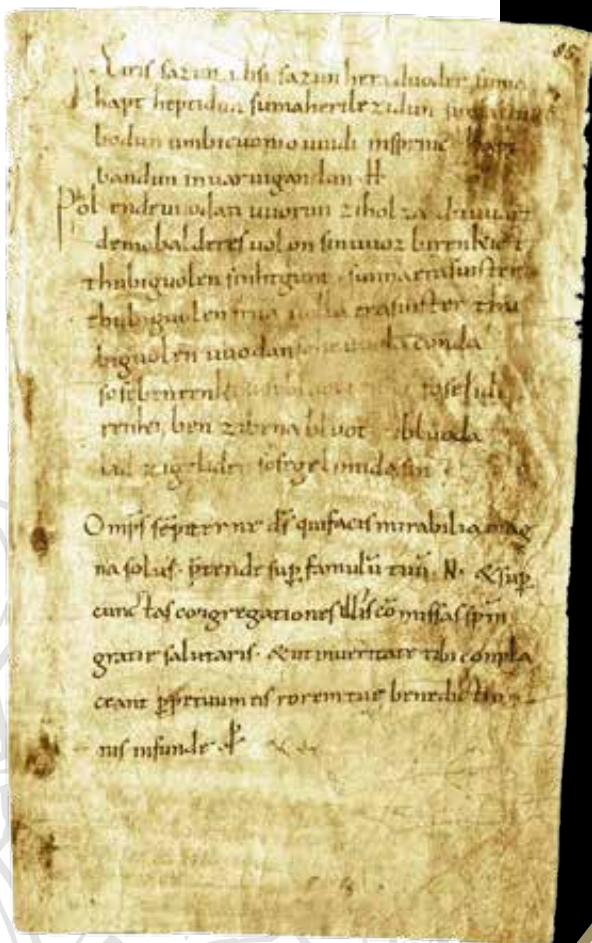
A trollhätteni brakteata, Tyr hősi tettének ábrázolásával

A rúnairás a germán nyelvet beszélő csoportok önálló írásbeliségének első terméke volt, ami feltehetően a latin ábécé betűiből fejlődhetett ki valamikor a Kr. u. 2. században (a rúna szó jelentése: 'titok', 'mormogás', 'bűvös cselekedet'). Az apró tárgyakra, fára, fémre és kőre rótt szögletes karakterekből álló írás szakrális jellegét sugallhatja, hogy az *Eddákban* Odinhoz kötik feltalálását. A brakteátákon látható feliratokat az úgynevezett 24 karakterből álló futhark-al (a rúnabécé első elemeivel) jegyezték le. Az ismert szövegek döntő hányada jókívánságokat, neveket, ezek kombinációját, vagy éppen az önmagában is mágikus tartalommal bíró futhark sort jeleníti meg. Emellett természetesen ismerünk önmagukban álló vagy talán anagrammaként értelmezhető véseteket is. A Szatmár lelőhelyről származó brakteátán a *tualet Iní* rúnasor olvasható, mely szintén anagrammaként értelmezhető. Az egyes rúnakarakterek feltételezhetően magukban is hordozhattak egyfajta önálló jelentést, vagy feltételezhetünk esetükben betűmágiát is.

A híres szilágysomlyói kincslelet Gratianus- (367/375) medalionja. Az ehhez hasonló érmék jelentették a legkorábbi brakteáták előképét

Az ún. második merseburgi varázsrólvásás 11. századi kézírata, az istenek neveivel

A poysdorfi langobard temető brakteátája a szarvasszerű mitikus lényvel

Az egyes rokon motívumokat rendszerezve a régészeti-ikonográfiai kutatás hat csoportot különített el, melyeket a latin ábécé betűivel (M, A, B, C, D, F) jelölnek. Napjainkra már több mint 1000 darab ismert ezekből a tárgyakból, melyeknek döntő hányadát az 5–6. században készíthették. Az északi medalionok kutatásában jelentős áttörést az 1960-as, 1970-es évek hoztak, amikor Karl Hauck vezetésével egy külön kutatócsoport alakult, mely a nagy mennyiségű leletanyag széleskörű feldolgozását tűzte ki céljává. Az 1980-as évekre megszülettek az első ikonológiai katalógusok, melyekben az egyes darabokat és típusokat minden részletre kiterjedő vizsgálat alá vetették és rendszerezték. Az időrendi és tipológiai rendszerezésük mellett Karl Hauck foglalkozott az egyes fő motívumkörök mögött rejlő szellemi háttér, a „mondanivaló” megfejtésével is. A germán hiedelemvilágra vonatkozó írott kútfőket jól ismerve az egyes jeleneteket a mai napig tartó érvénnyel sikerült megfejtetnie. A B típusú brakteáták három alakot felvonultató darabjait például Baldr isten halálának legendás történetéhez kötötte.

A
12–13.
századi kései skandináv elbeszélésekben Baldr Odin és Frigg istennő fiaként jelenik meg. Az ifjú istenség egy alkalommal megálmódja halálát, mire édesanyja megesketi az összes élőlényt, hogy azok nem fognak ártani fiának. A sebezhetetlen Baldrt ezt követően az istenek különböző tárgyakkal próbálják megtámadni, de ő sértetlen marad. A tréfás, táncba forduló játék a csalfa és viszálykeltő istenségnek, Lokinak nem tetszik, ezért nyomozásba kezd, mely során megtudja, hogy a teremtmények közül egyedül a jelentéktelennek tűnő fagyöngyöt nem eskették meg az istenek. Loki fagyöngyből dárdát/nyílhegyet farag, melyet a játékból kirekesztett vak Höldr istennek ad át, aki a fegyverrel megöli Baldrt. A gyászoló Odin és Frigg miután elhamvasztják fiukat, megpróbálják visszahozni a Helből (Alvilág), de próbálkozásukat újfent Loki hiúsítja meg. A Ragnarök (a viking világvége) után Baldr mégis visszatér az alvilágból, és új aranykort hoz magával. Feltehetően ez a motívum már erőteljes keresztény hatás (Krisztus feltámadása) révén épült be a kései lejegyzésű történetbe is. Más nézetek szerint Baldr mitikus feltámadása beilleszthető a természet megújulását, és a fény győzelmét hirdető archaikus mítoszok sorába.

Egy másik, ehhez a típushoz sorolható csoportot pedig Thor önfeláldozó tettehez kapcsolt, melynek során az istenség jobb kezét – a becsület és a jog jelképét – a gonosz Fenrir farkas szájába helyezte.

A brakteáták jelentős részét és a hozzájuk kapcsolódó kultikus tartalmakat azonban egyértelműen a 6. század időszakára egyre jelentősebb szerepet játszó és végül a germán panteon főistenévé váló Wodan (a későbbi mitológia Odinja) istenfigurájával hozta összefüggésbe. A Wodan ábrázolásaival díszített darabok főként Dél-Skandinávia azon területein (pl. Fyn szigete) kerültek elő, melyeken a germán panteon fő istenének kiemelkedő tisztelete a helynévanyag alapján már a korai időszakban (azaz az 5–6. században) is sejthető.

Tyr feltehetően a germán-skandináv kozmológia korábbi fő istenalakja (hadis-tenség, az igazságosság istene) lehetett, aki jelentőségét a népvándorlás korára veszthette el. Ezt szemléltetheti a prózai Eddákban is fennmaradt története. A mitologikus elbeszélés szerint az istenek az egyre félelmetesebb fenevadat, Fenrir farkast – aki a jóslat szerint lenyeli majd a Napot, amivel megindítja a világvégét – csellel akarták megkötni. A farkast eleinte csak számára könnyen eltérhető bilincsekkel béklyózták meg, de az egyre erőteljesebbé váló láncok felkeltették a szörny gyanúját is. Fenrir az utolsó kötelék felhelyezése előtt azt kérte az istenektől, hogy biztosítékként egyikük helyezze kezét a szájába. A bátor tette egyedül Tyr vállalkozott, akinek jobbját a csapdába esett farkas leharapta. Egyes vallástörténészek szerint feltehetően a jog és igazságosság jelképeként is számon tartott jobb kéz elvesztése jelezhetette egyben a korábbi istenség kiemelkedő szerepének elvesztését is. Éppen ezért talán nem véletlen, hogy szinte alig ismerünk hozzá kapcsolódó beszámolót a kései keletkezé-
sű forrásokban.

A brakteáták főként női temetkezések anyagából, valamint a Skandinávia 6. százada során nagy számban elrejtett kincsleletekből kerültek elő. Az elit és a vezető réteg kultuszát megtestesítő isteni alakok és hiedelemleányok a nemzetségeik kultuszának szimbólumai, valamint a női elit hatalmának védői is lehettek. A brakteáták feltételezhetően óvó-védő-bajelhárító funkcióval is bírtak, így nem véletlen, hogy főként a női és gyermeksírokból kerülnek elő (a férfiak sírjaiból érdekes módon ilyen tárgyak nem kerültek elő). Az északi vidékek mellett a mai Anglia, Németország, Ausztria, Lengyelország és Magyarország területén az 5–7. század során eltemetett előkelő nők viselésében és sírjaiban is egyaránt megtalálhatóak ezek az ékszerek. Döntő hányaduk feltehetően eredeti skandináviai készítmény volt, de a kontinensen előkerült darabok esetén több ízben is feltételezhető a másolat lehetősége.

A Kárpát-medencéből a hun kort követően az itt tartósabban királyságot alapító gepidák és langobardok régészeti anyagából ismerünk hasonló ékítményeket. Az egykori gepida régióból (azaz a Kárpát-medence keleti feléből) eddig 3 szörványként [tehát nem hiteles régészeti ásatásról – a szerk.] előkerült darab ismert, melyek Debrecen és Szatmár lelőhelyekkel szerepelnek a gyűjtemények leltárkönyveiben. Mind a három példány az úgynevezett C típusba sorolható, melyeknek közös ismertetőjegye, hogy egy lovon (esetleg szarvason) ülő alakot ábrázolnak. Karl Hauck aprólékos elemzésében ezt a brakteátatípust az úgynevezett második merseburgi varázsrólvásás egyik leírásával (lásd alább) kapcsolta össze. Véleménye szerint a lovas alak maga Wodan, aki a forrásban Baldr lovának törött bokáját gyógyítja csodás művészettel.

Brakteáták a Kárpát-medencéből

25

Odin ábrázolása egy 17. századi izlandi prózai Edda kéziratából

Vágtatott az erdőn Phol és Wodan.

Baldur csikájának lába akkor kibicsaklott.

Rábűvölt Sinhtgunt, rá húga. Sunn,

rábűvölt Frija, és rá húga, Volla.

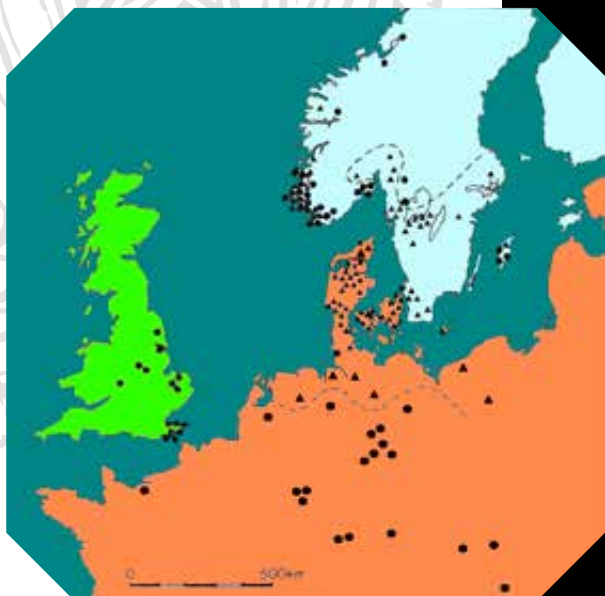
Rábűvölt Wodan, aki jól értette

a csontbicsaklást, érbicsaklást. tagbicsaklást:

„Csont a csonthoz ér az érhez,
tag a taghoz, enyvként ragadjatok!”

Bernáth István fordítása

Paulus Diaconus (725–799)
langobard krónikás, szerzetes.
Előkelő germán nemzetség sar-
ja, aki a 8. századi Itáliában élt és
alkotott. Fő műve a Langobardok tör-
ténete (*Historia Langobardorum*), ami
a középkor legtöbbet másolt írásai közé
sorolható. A mitikus kezdeteket bemutató
fejezeteiben nagyon sok, a vallástörténeti
kutatás számára is hasznos ada-
tot megőrzött az utó-
kor számára.

A brakteáták elterjedési térképe,
●: sírleletek; ▲: kincsleletek

A langobard területekről származó példányok között megtalálhatóak a B típusba sorolható emberalakos és a D típushoz tartozó, mitikus állatábrázolásokat (kígyót/sárkányt, szarvast) a középpontba helyező darabok is. A Várpalotán előkerült egyik B típusú brakteáta közepén elhelyezkedő alakot és kíséző állatait (madarak, farkas) a korábbi kutatás szintén Wodannal azonosította. A várpalotai példánnyal kapcsolatban fontos kiemelni, hogy egy eddig párhuzam nélküli brakteátával állunk szembe. A hasonló ikonográfiai sablon alapján készült darabokon a középpontban álló alak általában elkeseredett küzdelmet folytat a várpalotai brakteátán is ábrázolt állatfigurákkal, míg a langobard temetőből származó ékszeren ennek nyomát biztosan nem fedezhetjük fel. Másik három – ugyancsak Várpalotán előkerült – brakteátán különböző kígyószerű testtel és csőrrel ábrázolt mitikus állatalakok fonódnak össze, míg a Poysdorffban előkerült példányon pedig egy visszafelé forduló, hullószerű nyelvvel ábrázolt szarvast jelenített meg az egykori ötvösmester. A mitikus állatalakok egyszerre értelmezhetőek ártó lényként (pl. Midgard kígyó), valamint óvó-védő alakként is. Az utóbbi magyarázatnak feltehetően nagyobb valószínűséget tulajdoníthatunk, amit több írott forrás (Paulus Diaconusnál a kígyó segítő szellemként jelenik meg) és régészeti lelet (kígyófejekkel díszített koporsók) is bizonyíthat.

Brakteáta a Kárpát-medencéből (Szatmár)

Felmerül a kérdés, hogy vajon a fentebb említett, javarészt Dél-Skandináviában készült brakteátákon ábrázolt isteneket tisztelték vagy ugyanezeket a hiedelemlényeket félték a helyi, Kárpát-medencei germánok is? Az utóbbi időben a brakteáták vizsgálata kapcsán felmerült a kutatásban az az eshetőség is, hogy azok talán nem is annyira az egységes vallási képzetek megtestesítői, hanem inkább az elitek közötti érintkezés lenyomatai lehetnek. A Kárpát-medencén kívül a délnémet és a tőle még északabbra fekvő területeken is megfigyelhető ez a fajta északi kultúrhatás, mely a 6. században volt a legerősebb. A germán hitvilághoz és istenekhez köthető tárgyak java része is ezzel az északi „import áramlattal” hozható összefüggésbe. Ennek ellenére természetesen az északi és a déli germánok egyik közös nevezője lehetett a hasonló hiedelemvilág, mely a regionális eltérések mellett alapjaiban azért hasonló lehetett. A gepidákhoz és a langobardokhoz is az elitek közötti érintkezés és különböző exogám kapcsolatok [nemzetségen vagy csoporton kívüli házassági kötelezettség – a szerk.] (házassági ajándékok) révén kerülhettek el a brakteáták, valamint a különböző díszes skandináviai ruhakapcsoló tűk is.

